

Галина ЛЕВЧЕНКО,
доцент Житомирського
державного університету
ім. Івана Франка

«ВИЧАРОВУВАННЯ» ЛЮБОВІ ЯК СПОСІБ ОСЯГНЕННЯ ПСИХІЧНОЇ ГАРМОНІЇ У ВІРШІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «N.N. – МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ МИНАЛО»

УДК 821.161.2-1"18"Т.Шевченко.07:159.964.28

У статті розглянуто деякі аспекти психоаналітичного прочитання творчості Т.Шевченка, поміж яких комплекс сирітства, ендиміонський мотив та ін. Запропоновано інтерпретацію вірша «N.N. – Мені тринадцятий минало» у світлі психоаналізу.

Ключові слова: материнський комплекс, інфантилізм, мрії наяву, мазохізм.

Започаткований З.Фройдом терапевтичний метод лікування психічних розладів, що його прийнято називати психоаналізом, трансформувався й удосконалювався кількома поколіннями психологів. У сучасній практичній психології цей метод у чистому фрейдівському варіанті не використовується, застосовуються лише окремі його принципи та методики на різних стадіях розв'язання психічних проблем. Психоаналіз дає змогу підняти з душевного дна певну невіршену проблему, забутий травматичний досвід, неусвідомлений колись біль і донести ці психічні змісти до свідомості суб'єкта. Проте не кожна свідомість готова ці проблеми прийняти й гармонійно інтегрувати такий досвід в актуальну картину світу. У момент осягнення психічної травми людина потребує позитивної підтримки, інколи драматичного програвання давно минулої ситуації, інколи вербального метафорично-мистецького її вираження чи вирішення, програмування на майбутній успіх і звільнення. Класичний психоаналіз такої позитивної терапії не здійснював. Він залишав особистість на етапі усвідомлення проблеми, а кінцевою його метою була реакція, тобто яскраве емоційне пережиття за давненого болю.

Життєвий стиль психічно травмованої чи невротичної особистості проявляється у метафорах, що закодовують її глибинні проблеми. Так, фізіологічною реакцією на неприємну людину чи розмову може бути блювота чи відчуття задухи, невмотивований сміх. Систематичне витіснення тінювих аспектів власної особистості при жорсткому типі персони (прагненні ідеально відповідати соціальній масці) може призводити до нападів безпричинного страху та ін. Навіть психічно здоровим людям у стресових ситуаціях та у відповідальні моменти сняться сни, у яких символічно втілена їхня тривога, страхи, сумніви.

У сучасній практичній психології широкого застосування набула метафора – і як терапевтичний прийом, котрий допомагає діагностувати проблему, і як метод психокорекції. Активно розробляються

різні методики мистецької терапії, поміж яких складання індивідуальних життєвих історій, казок і т.ін. Мистецькі твори, що є плодами духовного життя людини, віддзеркалюють психічне життя суб'єкта, який їх створив. Відповідно твір мистецтва стає підставою для діагностики психічних розладів, установок та акцентуацій мистецької особистості. У літературознавстві психоаналіз – один із методів дослідження художніх текстів, у яких відображається особистість творця, його духовні глибини і мілини.

Особливий інтерес для психоаналізу становить творчість авторів, що актуалізують у тексті найархаїчніші архетипно-образні пласти колективного та індивідуального несвідомого. До таких авторів, поза сумнівом, належить і Т.Шевченко, якого вже було означено в літературознавстві як «пророка», «волхва», «шамана», «міфотворця» тощо. У 1916 р. вийшла перша наукова праця львівського літературознавця С.Балея «З психології творчості Шевченка», присвячена психоаналітичній інтерпретації життєвого і творчого шляху поета. Послугуючись фрейдівським принципом урахування ранніх дитячих років у процесі формування особистості, С.Балей докладно розглянув дитинство Т.Шевченка, наголосивши на травматичному чиннику – передчасній втраті матері. Саме ця подія призвела до формування «комплексу сирітства» (цей термін запропонував сам дослідник). Водночас літературознавець, як і З.Фройд, визнав важливу роль снів, тлумачення яких, на його погляд, можуть допомогти розгадати таємниці психології поета. Дитячі сни, на думку науковця, дивовижні, адже їх «вичаровує душа дитини». «Вичаровування», за С.Балеєм, – це своєрідне поєднання сновидіння і мрії. За всієї наївності дитячих мрій вони містять елемент реальності: у майбутньому мрія може втілитися в життя [див.: 8; 95]. С.Балей наголошує ендиміонські мотиви у творчості Т.Шевченка, залучаючи до аналізу давньогрецький міф про Ендиміона, на якого богиня Селена насилала сни, щоб мати змогу, зійшовши з неба, без перешкод пестити його. Дослідник про-

водить аналогію між «ендиміонським любовним відношенням» у творчості К.Гамсуна (роман «Голод») і в Т.Шевченка. Для такого типу любовних стосунків характерні інфантилізм, пасивність, мрійливість, фемінність: «Коли правдивим є вислів філософа, що генії є ціле життя великими дітьми, то правдивість його полягає в тому, що в різних геніїв, хоча вони за розвитком психічних здібностей переростають пересічного чоловіка, сліди “інфантилізму” виявляються виразніше, ніж у пересічного чоловіка» [1; 27]. Вірш «N.N. – Мені тринадцятий минало» і поему «Гайдамаки» С.Балей аналізує, використовуючи так званий ендиміонський мотив: наче крізь сон постають перед дорослим поетом переживання дитинства, аналогічно любовний сон поєднує вбогого сироту Ярему з титарівною Оксаною.

У 1926 р. у журналі «Современная психоневрология» було надруковано статтю А.Халецького «Психологічний аналіз особистості і творчості Шевченка». Дослідник згадав також працю С.Балей, прагнучи знайти «деяке додаткове і важливе освітлення» певних фактів біографії поета. А.Халецький зауважив, що формування творчої особистості Т.Шевченка розпочалося з опанування живопису. Саме цим, на думку дослідника, зумовлені конкретність і реалізм його мислення. Разом з тим дослідник докладно проаналізував родинні взаємини поета, звернувши особливу увагу на ранню смерть його матері, якій виповнилося лише 32. Приблизно тоді ж вийшла заміж й улюблена сестра Тараса Катерина, а батько привів у дім мачуху, яка до того ж мала власних дітей. Ця ситуація принципово змінює психіку хлопця, який досі був оточений увагою й любов'ю. Тепер він зовсім самотній, а любов до матері й сестри могла виявлятися лише у спогадах і мріях. Дослідник переконаний, що в житті Т.Шевченка особливу роль відіграла любов. Проте поет мав своєрідне уявлення про неї. Вона була для нього і порятунком, і мрією, і засобом «відтворення материнської ласки»: «Почуття любові були напоготові, ним палало серце Шевченка, і тільки треба було якимось чином з'єднати разом цей інтровертований комплекс любові з реальним об'єктом» [цит. за: 8; 242].

На думку А.Халецького, ланцюжок «дитинство – дитина – мати» оприявнює той зв'язок, від якого Т.Шевченко не міг відійти впродовж усієї своєї творчості. А оскільки реального злиття в любові з жінкою, яка б нагадувала матір, не відбувалося, то фантазії замінили дійсність, а минуле почало сприйматися як щось цінніше, аніж сучасність. «Мати в почуттях Шевченка набуває божественних рис, і мати рідна, мати взагалі зливаються з Богоматір'ю» [цит. за: 8; 242]. Така пильна фіксація уваги на матері як на об'єкті почуттів здебільшого супроводиться ворожим чи амбівалентним ставленням до батька. Ця аксіома психоаналізу, на думку А.Халецького, підтвердилася й у випадку Т.Шевченка: «батько пе-

режив матір і після її смерті не компенсував потребу дітей у батьківській ласці. Навпаки, він ототожнив-ся з мачухою, оскільки дав їй можливість змінити по-своєму їх життя, не зупиняв її в її розправах. Своім ставленням до мачухи батько начебто перейшов на її бік, зрадив пам'ять про матір і цим поглибив самотність дітей» [цит. за: 8; 243].

Повернення до психоаналізу в шевченкознавстві відбулося вже у пострадянський період. Сучасна дослідниця Л.Левчук погоджується зі С.Балеєм щодо ролі сирітства у становленні особистості Т.Шевченка, розриву між дитячими мріями і реальною дійсністю, проте наголошує: «Вважаємо за потрібне додати такий чинник, як кріпацтво: досить тривалу залежність поета від іншої особи – пана, стан морально-психологічного приниження людини, яку викупають» [8; 237]. Психоаналітичному прочитанню творчості поета присвячено розділ «Поезія Т.Шевченка: депресивно-репараційна позиція материнського коду і пошуки великого слова» з монографії Н.Зборовської «Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури». Психологічний комплекс сирітства у цій праці набуває сенсу «депресивної стадії материнського коду в стані поневолення, депресивний симптом у творчості Шевченка символічно виражає синівське переживання щодо сплюндрованого материнського тіла України («Світе тихий, краю милий, / Моя Україно, / За що тебе сплюндровано, / За що, мамо, гинеш?») [6; 77, 78]. Водночас «насичений інстинктом життя могутній потяг до репарації є важливим чинником подолання депресивності. Тому символічна Шевченкова синівська печаль супроводжується активізацією батьківського логосу, що означає активізацію вольового чинника на зразок мужніх імперативних закликів: “Поховайте та вставайте, / кайдани порвіте! / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте!”, в яких вербалізується також потреба праведного державницького закону (“Чи діждемося Вашингтона / З новим і праведним законом?”)» [6; 78]. Звідси впливає садомазохістська діалектика образності поета. Мазохізм імперського суб'єкта вилився у Т.Шевченка в синівській жертвовності: «Шевченко залишається у психологічній сутності сином Національним зі своїм свідомим і несвідомим, що прагне наблизитися до Христа, тому добровільно приймає на себе психологічний комплекс жертви на основі потреби репарувати Україну» [6; 80]. Символічне уявлення про садистський синівський психохарактер проявляється, на думку Н.Зборовської, в поемі «Гайдамаки», у якій поет «протиставляє несвідомому гайдамацькому синівському садизму духовну батьківську мужність» [6; 83].

Окремі крихти свідомої чи несвідомої психологічної та психоаналітичної інтерпретації твор-

чості Шевченка можна визбирати по багатьох інших літературознавчих дослідженнях (наприклад, у Шевченкових автобіографіях, у працях його біографів – О.Кониського, П.Зайцева та ін., у сучасних монографіях Г.Грабовича, О.Забужко, І.Дзюби та ін.). Проте ключові означення, що повторюються, – це материнський комплекс як фіксація лібідо на материнському об'єкті, відтак деяка пасивність і фемінність характеру митця, що зумовлена травматичними психобіографічними чинниками й утілюється у підвищеній схильності до «мрій наяву» (ендимионський комплекс); також садомазохістська реакція на підневільне суспільно-політичне буття нації.

Із психоаналітичної логіки метафоричної тотожності будь-якого художнього твору митця та його актуального психопортрета випливає висновок про те, що означені психічні явища можна відчитати у будь-якому творі митця. Щоб пересвідчитися у слушності цієї тези, розгляньмо добре відомий усім вірш Т.Шевченка «N.N. – Мені тринадцятий минало». Цей твір з'явився 1847 р. в Орській фортеці, де поет відбував заслання за написання пасквілів на російського царя Миколу I і його дружину. Після кількох років життєвого благополуччя – звільнення з кріпацтва і здобуття омріяної освіти, повернення з Петербурга в Україну, праці в Київській археографічній комісії, спілкування з однодумцями з братства Кирила та Мефодія – поет опиняється на культурно-мистецькому відлюдді, він змушений нести військову службу під суворим наглядом і з забороною писати й малювати. Період життєвого успіху різко змінився періодом гострого соціального відчуження, що, звісно ж, призвело до психічного дисонансу. На стан психологічного й соціального відчуження поет і художник реагує так, як це описав З.Фрейд. Ідеться про мрії або сні наяву, чи, як визначив ці з'яви психічного життя поета С.Балей, ендимионські мрії. Саме таке марення й зафіксовано у вірші «N.N. – Мені тринадцятий минало». Цілком закономірно, що перед внутрішнім зором ще молодого Т.Шевченка (у 1847 р. йому виповнилося лише 33 роки) постає ідеалізована картина з його начебто щасливого дитинства. Однак варто наголосити, що ці спогади нагадують і про той екзистенційний біль, який у дитячі роки був своєрідним передчуттям того болю, що з новою силою повернувся в дорослому житті.

У часовому сенсі описані у вірші переживання можна поділити на дві співмірні частини: перша, більша [рр. 1–42] – це дитячий спогад про давно минуле враження психологічного дисонансу (що, очевидно, не було випадковим під час перебування в Орській фортеці); друга, менша – від рядка «Бридня!.. А й досі, як згадаю» [рр. 43–50] – виражає актуальну для часу створення вірша позицію поета. Отже, твір вибудовано за принципом зану-

рення у щасливий сон дитинства із наступним поверненням до реальності. Рух емоцій, як і в античній трагедії, розвивається «від щастя – до нещастя». Від сну – до реальності, від гармонійної цілісності світу – до дисгармонії та руйнації.

Розвиток почуттів ліричного героя цієї поезії можна передати графічно як синусоїду – хвилясту лінію з кількома підйомами і спадами. У першій, умовно кажучи, мемуарній частині розвиток почуттів починається з констатації несподіваного, глибоко пережитого, гострого відчуття щастя:

Чи то так сонечко сяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога...¹ [2; 36]

Це відчуття щастя навідується до ліричного героя «у бур'яні», у природному сховку – імітації материнського середовища, під час молитви:

Уже покликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... [2; 36]

Молитва – це також символічний сховок і оберіг, прихисток для віруючої людини. Ліричний герой – сентиментальна «природна людина», яка перебуває в гармонії зі світом – творінням Божим. Бог–природа–світ становлять єдиність, вони є тією досконалістю, що потребує молитовних звернень й екстатичного самозабуття. Це архетипна Велика Мати, котра зроджує зі свого лона все живе й любовно опікується своїми дітьми. Невипадково перед цим величним і всеосяжним божеством ліричний герой почувається «маленьким»: «Чого маленькому мені / Тойді так приязно молилось, / Чого так весело було». Навряд щоб тринадцятилітній підліток, котрий переживає період статевого дозрівання, трактував себе як «маленький». Т.Шевченко, здається, привносить у цей підлітковий спогад враження і поведінку більш раннього дитинства – кризового періоду 5–6-річного віку, коли дитина переживає тілесне дистанціювання від матері, від її постійної опіки й допомоги.

І це не випадково. У свої 13 років поет уже залишився круглим сиротою. Синові батьків-кріпаків чи не вперше з усією прямою й жорстким реалізмом відкрилися власна малість, незначущість і беззахисність у безправній системі Російської імперії. Дорослий поет у кризовий момент свого життя занурюється у сон дитинства, щоб знову відчути себе «маленьким», пригадати свої сльози й молитви до Бога, Богородиці й імпліцитно до рідної матері, котра так передчасно відійшла у засвіти. Цікаво, що, попри одностайність біографів Т.Шевченка в датуванні

¹ Тут і далі твори Т.Шевченка цитуємо за: Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т.Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003, зазначаючи у квадратних дужках том і сторінку.

смерті батьків (мама померла, коли Тарасові було 9 років, а батько, коли хлопцеві виповнилося 12), у пам'яті самого митця ця подія зафіксувалася як більш рання: і в автобіографії першої пол. 1860 р., і в листі до редактора «Народного читання» письменник стверджує, що лишився круглим сиротою у восьмирічному віці: «Лишившись отца и матери на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходского дьячка в виде школяра-попыхача» [5; 194]. Таке зміщення в часі у пам'яті дорослого чоловіка, очевидно, було зумовлене емоційною неготовністю дитини до втрати, яка прийшла занадто рано. Звідси травматичний вплив її, бачення себе маленьким і беззахисним, схильність до мазохістського жалю.

Тому невимовне відчуття щастя у вірші «N.N. – Мені тринадцятий минало» раптово змінюється не менш гострим відчуттям горя, усвідомленням злиденності власного земного життя – й емоційна синусоїда ліричного героя стрімко рухається донизу:

Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята –
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати –
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. [2; 36]

У цих рядках і далі поет кілька разів повертається до своєї дитячої психологічної травми передчасної смерті обох батьків, унаслідок чого відбувся стрімкий перехід від захищеного в родині стану до відкритості всім соціальним вітрам, негараздам і безправності. Цей перехід був іще боліснішим через різкий контраст із закладеними в хлопця, за висловом І.Дзюби, «щирістю людяності», «невтомною дбайливістю, чуйною добротою й ненавмисною жертвовністю», яких він зазнав у ранньому дитинстві з боку матері Катерини і сестри. «Мати Тарасова, Катерина Якимівна, – писав О.Кониський, – була з тих матерів, які віддають дітям усе своє життя до решти, які нічого в житті не знають, крім самопожертви й непосильної праці: то на панщині, то в господарстві, то коло дітей (а їх стало шестеро). Вона горіла в тій праці й клопотах, як свічка на вітрі. І згасла передчасно в сорок років» [7; 28].

Емоційна дитяча рана потребувала зцілення. Звідси перебільшена потреба в любовному зближенні з іншою людиною і пошук такої близькості – ерзацу спілкування з матір'ю – «вичаровування» її

словами, вимріювання, напівсонного марення. Такий інфантильний шаблон взаємин маленького хлопчика з люблячою мамою визначає наступний підйом в емоційній синусоїді ліричного героя у вірші «N.N. – Мені тринадцятий минало». Дівчина, котра «Недалеко коло мене / Плоскінь вибирала, / Та й почувла, що я плачу, / Прийшла, привітала, / Утирала мої сльози / І поцілувала...» [2; 36, 37]. Шевченко руйнує патріархальний шаблон стосунків між чоловіком і жінкою, коли захисту й підтримки потребує жінка, а чоловік за всіх обставин має залишатися сильним, мужнім. Його ліричний герой дозволяє собі розчулення, плач, відчай і безпорадність, натомість дівчина – як мама – приходить, щоб його втішити. Можливо, цей плач був своєрідним інфантильно-маніпулятивним ходом, щоб привернути до себе увагу, викликати співчуття когось старшого й сильнішого, що його він так потребував. Витирати сльози – це психологічно архаїчний жест, котрий у кожній людини асоціюється насамперед із матір'ю як тією, що зробила це вперше. І поцілунок у цьому контексті набуває інфантильного, а не еротичного значення. Внаслідок цього реальність зазнає щасливого очуднення:

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!.. [2; 37]

Навіть безправність і бідність у світлі цього емоційного підйому не допікають ліричному героєві так, як це було кількома рядками вище, і він каже:

І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води [2; 37].

Як переконують дослідники, вірш «N.N. – Мені тринадцятий минало» – автобіографічний. У 13–15 років Т.Шевченко пережив кохання до сусідської дівчинки Оксани Коваленко, якій згодом присвятив поему «Мар'яна-черниця». Саме Оксана Коваленко стала прообразом Оксани-титарівни з поеми «Гайдамаки». Можливо, у вірші «N.N. – Мені тринадцятий минало» поет передав досвід свого першого, ніжнього почуття, однак поцілунок дівчини, яка була на три роки молодша від самого Т.Шевченка, більше нагадує материнський. Дівчинка виконує роль старшої, психічно витривалішої й сильнішої особи, аніж ліричний герой. Рано позбавлений материнської та батьківської ласки поет шукає її заміників і переносить шаблон материнсько-синівських взаємин на своє підліткове кохання.

Та врешті дитяча візія, побудована на психічному дисонансі, вичерпується, і вже з позиції дорослого чоловіка ліричний наратор констатує: «Брид-ня!..» Але й тут емоційна синусоїда від означеного негативізму поступово повзе вгору, повертаючись до тих спогадів і визнаючи за ними неперехідну цінність:

Чому Господь не дав дожити
 Малого віку у тім раю.
 Умер би, орючи на ниві,
 Нічого б на світі не знав.
 Не був би в світі юродивим,
 Людей і [Бога] не прокляв! [2; 37]

У цих рядках природне материнське середовище набуває символічного значення земного раю, вихід із якого означають такі суперечливі концепти, як «пізнання» (освіта й осягнення життєвої несправедливості), «юродство» (нестандартна поведінка, зумовлена релігійними мотивами), «прокляття» (ненависть до існуючого суспільного ладу). Сирітство, спричинене смертю батьків, посилювалося кріпацтвом і мало вирішальне значення для творчого становлення Т.Шевченка. Саме викуп із кріпацтва відірвав поета від питомого соціально-класового середовища, а такі події також переживаються суб'єктом драматично. Деякі шевченкознавці зауважили, що «Шевченко чи то слідом за Руссо, чи то під його впливом схилився до думки про переваги первісного, “природного” стану й прикрі наслідки освіченості для сільської дитини як одного з виявів нещастя, що їх несе цивілізація» [3; 436]. Відомий факт, що до Академії мистецтв на певному етапі перестали приймати талановитих малярів-кріпаків, бо, повернувшись уже як художники до своїх панів, вони не витримували принижень і накладали на себе руки. І.Дзюба натомість вважає, що у Т.Шевчен-

ка «набагато ширша й глибша думка. Його природний “рай” – не для життя, а для марень і жалів; він – як принципове заперечення несправедливої реальності і як позиція для морального суду над нею. А в “особистісному” плані за жалями про вихід із малого природного світу в широкий суспільний – думка про те, що за свою покликаність доводиться дорого платити стражданнями» [3; 436]. З цим останнім твердженням, на наш погляд, важко не погодитися, бо творчий дар Т.Шевченка призвів не лише до самотництва митця у суспільстві, а й до його особистої невлаштованості (поетові так і не вдалося створити власну родину).

Наприкінці вірша «N.N. – Мені тринадцятий минало» ліричний герой окреслює власне дитинство словом «бридня». Дорослий 33-річний чоловік уже не вірить у сни та «природний рай». Однак в Орській фортеці, відірваний од культурного середовища, поет «вичаровує» собі у віршах любов, снить дівчинкою Оксаною, яка хай і ненадовго, але замінила йому матір та її опіку. Драматичні умови солдатчини викликали у пам'яті поета інші аналогічні кризові стани: сирітство і першу закоханість. Психіка поета як система, що саморегулюється, шукає способів розв'язання актуальної кризи й безвиході, повертаючи його до колишнього позитивного досвіду – до сну і мрії про любов, молитви, аби почерпнути в них позитивну енергію, втішитися і знайти в собі сили для життєвої стійкості.

Література

1. Б а л е й С. З психології творчості Шевченка / С.Балей. – Черкаси: Брама, 2001.
2. Г р а б о в и ч Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Г.Грабович. – К.: Рад. письменник, 1991.
3. Д з ю б а І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
4. І в а к і н Ю. Тарас Шевченко / Ю.Івакін, В.Смілянська // Історія української літератури ХІХ століття: у 2 кн. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1.
5. З а б у ж к о О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О.Забужко. – К.: Абрис, 1997.
6. З б о р о в с ь к а Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: [монографія] / Н.Зборовська. – К.: Академвидав, 2006.
7. К о н и с ь к и й О. Тарас Шевченко – Грушівський: Хроніка його життя / О.Кониський. – К.: Дніпро, 1991.
8. Л е в ч у к Л. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: [навч. посіб.] / Л.Левчук. – К.: Либідь, 2002.

Для пам'яті, для розмислу...

Книги – кораблі думки, які мандрують по хвилях часу і бережно несуть свій дорогоцінний вантаж від покоління до покоління.

Ф. Бекон